

עורכות: יעל מלכיאל וטלי טוני מרקו

כרך 10, גיליון מס' 13, 19 בנובמבר 2020

הפלסטיניזציה של המרחב הציבורי הערבי בישראל¹

מיכאל מילשטיין*

בעשורים האחרונים, ובמיוחד מאז שנת 2000, מסתמנים בחברה הערבית בישראל שני תהליכי יסוד שלכאורה מנוגדים זה לזה: מצד אחד, התחזקות הזהות הלאומית הפלסטינית, בעיקר בקרב בני הדור הצעיר, לא פעם תוך הפגנת ניכור כלפי המדינה (מגמה שמוביליה המרכזיים הם המנהיגים הפוליטיים הערבים), ומהצד השני - העמקת ההשתלבות של האזרחים הערבים בתחומי העשייה בישראל, תוך תביעה גוברת לשוויון אזרחי ולהרחבת המעורבות בקבלת החלטות. לשני התהליכים מצטרפות תמורות כלכליות וחברתיות, ובראשן עליית הדור הצעיר, חיזוק מעמד הנשים והשיפור ברמת המחיה, וכולם יחד מביאים לשינוי הדרגתי בדיוקנו של הציבור הערבי.

השינוי המתחולל מלווה בעיצוב מחודש של המרחב הציבורי שבו חיה ופועלת החברה הערבית. דבר זה מתגלם בנרטיב ובסמלים שהפכו לדומיננטיים בקרב האזרחים הערבים, לאחר שנים רבות שבהן הזיכרון הקולקטיבי שלהם וזהותם הלאומית לא זכו לנראות במרחב הציבורי (למעט במקרים בודדים דוגמת האנדרטה לזכר הרוגי יום האדמה בשנת 1976 שהוקמה בסחינין בידי הפסל עבד עבאדי ב-1978).² כיום זרוע מרחב זה, במיוחד ביישובים שיש בהם רוב ערבי, בתופעות המגלות את זכרם של אירועים, מקומות, אישים ומושגים בעלי חשיבות בהיסטוריה הפלסטינית בכלל

* מיכאל מילשטיין הוא ראש הפרוים ללימודים פלסטיניים במרכז משה דיין.

¹ תודותיי לפרופסור אבנר בן עמוס על הערותיו הנבונות והחדות שסייעו לי בליטוש הטיעונים במאמר.

² טל בן צבי (עורכת ואוצרת), עבד עבאדי - 50 שנות יצירה (חיפה: הגלריה לאמנות אם אל-פחם, 2010), עמ' 57-61.

ובזאת של החברה הערבית בישראל בפרט, בעיקר אלה שביססו את מעמדם בתודעה הכלל-פלסטינית.

אחד הרכיבים החיוניים בתהליך יצירת הזיכרון הקולקטיבי הוא הנחלתו לציבור הרחב באמצעות עיגונו במרחב הגאוגרפי. באופן זה מוטמע הזיכרון בהוויית הקולקטיב והופך ליסוד כמעט טבעי בעולמם של הפרטים. עיגון הזיכרון במרחב הציבורי מבוצע באמצעות כמה מפעלים מרכזיים: טקסים שתכליתם לשתף את הציבור בפעילות ההנצחה כדי להעמיק את הזדהותו הרגשית עם הזיכרון הקולקטיבי; אתרי הנצחה ומונומנטים שהופכים לחלק מחיי היום-יום; שיום של רחובות ומוסדות. פעולות אלה נעשות הן מטעם גופים רשמיים כגון רשויות מקומיות והן ביוזמה של ארגונים לא ממשלתיים או של אזרחים הפועלים באופן עצמאי. ההיסטוריון הצרפתי פייר נורה (Nora) כינה את מגוון אמצעי הגישור בין העבר להווה "אתרי זיכרון", מונח הכולל מקומות פיזיים אך גם ימי ציון ואזכרות, ספרי לימוד, חפצים ועוד.³

מגמת הפלסטיניזציה של המרחב הציבורי בישראל מתבטאת במספר "אתרי זיכרון" בולטים:

א. **מונומנטים ואתרים**: אלה גם אלה מגלמים ברובם המוחלט מתח בסיסי בין האזרחים הערבים למדינה או מייצגים את הפגיעה שזו הסבה להם לאורך השנים. רוב המונומנטים הוקמו בשני העשורים האחרונים, ונחלקים לשני סוגים עיקריים:

(1) **מונומנטים להנצחת אירועים וסמלים לאומיים פלסטיניים**: בין אלה ראויים

לציון מונומנט להנצחת "חללי 1948" שהוקם בטירה ומעוטר בפסלים דמויי צמח הצבר (סמל לצומוד, "האחיזה האיתנה" באדמה במסגרת העימות עם ישראל); שלטי ענק שתלויים באופן קבוע בחוצות אום אל-פחם ובנצרת, ובהם מונצח זיכרון הנכבה; ופסלים גדולי ממדים של מפת פלסטין ההיסטורית שהוצבו בשנתיים האחרונות בכיכרות מרכזיות בכפר מנדא ובבענה.

(2) **אתרי הנצחה לחללים**: במרכזם של רבים מהיישובים הערבים הוקמו אתרים לזכר

אזרחים שנהרגו בעימותים עם כוחות הביטחון הישראליים, במיוחד ביום האדמה ובאירועי אוקטובר 2000, וכן בטבח כפר קאסם (1956). אחד מאלה הוא האתר לציון יום האדמה שהוקם בטייבה, שחקוקים בו שמות של יישובים שחרבו ב-1948. באתרים מונצחים בדרך כלל בני היישוב שנהרגו, גם טרם הקמת המדינה, למשל במהלך אירועי 1936-1939. אתרים כאלה הוקמו ביישובים אום אל-פחם, טייבה,

³ פייר נורה, "בין זיכרון להיסטוריה - על הבעיה של המקום", **זמנים**, מס' 45 (קיץ 1993), עמ' 4-19.

כפר קאסם, ג'ת שבמשולש, טמרה וכפר כנא. משפחות ההרוגים ומנהיגי ציבור נוהגים לעלות לאתרים אלה ולקברי ההרוגים בימי הציון השונים. כן נהוג לטפח קברים של חללים מלפני 1948 אשר זכו למעמד של סמלים לאומיים, ובראשם המנהיג האסלאמי עז אל-דין אל-קסאם הקבור בנשר, ושלושה ממשותפי פרעות תרפ"ט שהוצאו להורג בידי הבריטים וקבורים בעכו (עיריית שפרעם אף קראה שלושה רחובות על שמם ביישוב).

ב. **שמות רחובות**: בשני העשורים האחרונים מעניקות רשויות מקומיות ערביות שמות לרחובות שהיו מסומנים בעבר במספרים. תהליך זה משמש אמצעי לביטוי הזהות הלאומית הפלסטינית ולפרקים גם מגלם התרסה כלפי הממסד השלטוני. רחובות נקראו על שם יישובים שחרבו ב-1948 (ובמסגרת זאת הונצחו יישובי מוצא של רבים מהתושבים); על שם גיבורים לאומיים (כמו יאסר ערפאת וכמו פעילת החזית העממית לשחרור פלסטין, לילא ח'אלד, שנודעה בפיועי חטיפות המטוסים שביצעה); על שם יוצרים פלסטינים (כגון מחמוד דרויש או פדווא טוקאן) ואמנים ערבים מפורסמים (דוגמת אום כלת'ום או פירוז); לזכר אירועים בולטים בהיסטוריה הפלסטינית (טבח דיר יאסין, פעולת התגמול בקביה [1953], טבח כפר קאסם, יום האדמה, גירוש מאות פעילי חמאס וג'יהאד אסלאמי למרג' אל-זהור שבלבנון בין השנים 1992-1993); ולכבוד מנהיגים ערבים מן העבר (בהם ג'מאל עבד אל-נאצר שהיה נשיא מצרים ועבד אל-כרים קאסם, שליט עיראק בין השנים 1958-1963 שלחם ב-1948 באזור המשולש ואשר שמו מונצח ברחובה הראשי של כפר קאסם). תהליך השיום בולט במיוחד בשפרעם ובעראבה, ובמסגרתו הוענקו בשתייהן שמות לרחובות רבים הקשורים להיסטוריה הפלסטינית.

ג. **הנצחה עממית**: לצד הנצחה "ממסדית" שמקדמות המועצות המקומיות הערביות וועדת המעקב העליונה של החברה הערבית בישראל מתקיימת גם הנצחה "מלמטה", פרי יוזמות מקומיות. נוהג נפוץ הוא לקרוא לחנויות בשמות היישובים שמהם הגיעו בעליהן או צאצאיהם, כמו למשל חנויות בשם צפוריה - היום ציפורי - הפועלות ברחבי נצרת. נוסף על אלה יש לציין מונומנטים פרי יוזמה של אזרחים פרטיים, כגון פסל דמוי מפתח שהקימו תושבים משכונת אל-צפאפרה בנצרת ב-2014 (ונהרס בידי אלמונים), ומרפסות וקירות בחוצות יפו שעוטרו בציורים בעלי משמעות להיסטוריה הפלסטינית (למשל הדמות המפורסמת **חנט'לה**, פרי מכחולו של הקריקטוריסט נאג'י אל-עלי).

ד. **המאבק על ההנצחה בערים המעורבות**: בעוד יישובים בעלי רוב ערבי מוחלט מצליחים לקדם את הזיכרון הקולקטיבי ואת הסמלים הלאומיים הפלסטיניים כמעט באין מפריע (למעט לחץ ציבורי שצץ לפרקים, כמו בעקבות קריאת רחוב על שם ערפאת בג'ת שבמשולש), בערים המעורבות נתקל המהלך בקשיים, בעיקר מצד רשויות מקומיות שרוב תושביהן יהודים. באזורים הערביים של ערים אלה נבלמו יוזמות לקריאת רחובות על שם אישים פוליטיים ויוצרים פלסטינים או להחזיר את שמות הרחובות הערביים המקוריים. ביפו סוכלו הצעות לקריאת רחובות על שם פדווא טוקאן, עיסאן כנפאני, אום כלת'ום וג'מאל עבד אל-נאצר; בחיפה נדחתה בקשה שהגיש א'מן עודה ב-2001, בהיותו חבר מועצת העיר, להשיב לקדמותו את שמן הערבי של שדרות הציונות, "רחוב ההר"; וברמלה נבלם ניסיון של תושבים ערבים להחליף את ביאליק ולוחמי הגטאות באמיל חביבי ותופיק זיאד (יוצרים ערבים-ישראלים שגם שימשו חברי כנסת מטעם המפלגה הקומוניסטית). ביולי 2020 התעורר פולמוס ציבורי סוער בעקבות החלטת עיריית חיפה לקרוא רחוב על שם אום כלת'ום. המהלך הוכתר על ידי נציגי חד"ש במועצת העיר כ"הישג לערבים", ומנגד עורר ביקורת חריפה בקרב גורמי ימין שטענו כי במהלך חייה הפגינה הזמרת עוינות עמוקה כלפי ישראל וקראה להכחדתה. מעבר לשיום, נעשו בערים המעורבות ניסיונות שלא צלחו להקים מונומנטים, ואלה הוסרו על ידי העיריות. כזה היה גורל פסל שהוקם בעכו ב-2018 לזכרו של עיסאן כנפאני, סופר ופעיל בכיר בארגון החזית העממית לשחרור פלסטין, והוסר זמן קצר לאחר הצבתו.

ה. **טקסים**: גם לאלה תרומה נכבדה להנכחת הזיכרון הקולקטיבי במרחב הציבורי. הטקסים המרכזיים הנושאים צביון לאומי פלסטיני ומצוינים במרחב הציבורי הערבי בישראל נערכים בשני ימי ציון מרכזיים: יום הנכבה (15 במאי) ויום האדמה (30 במארס). תאריכים אלה מצוינים בצעדות ובעצרות שבמהלכן המשתתפים מניפים את דגלי פלסטין ושרים את ההמנון הלאומי (**מוטני**), מעטרים את הרחובות בסיסמאות ובסמלים פלסטיניים (למשל מפתח השיבה או מסגד אל-אקצא) ותולים דגלים שחורים לאות אבל על הגגות והמרפסות (בעיקר ביום הנכבה).

התמונה המצטיירת מהמתואר לעיל מלמדת שבמדינת ישראל מתהווים בהדרגה שני מרחבי זיכרון מקבילים שיש ביניהם מתח, עד כדי ניגוד מהותי. עבור הציבור הערבי, מרבית הסמלים המייצגים את הזיכרון הקולקטיבי של החברה היהודית - בעיקר אלה הקשורים למערכות ישראל, ובפרט למלחמת העצמאות - מגלמים איום ותזכורת קבועה לטראומות מהעבר ומההווה, כפי

שמומחש בסיסמה הרווחת בקרב הציבור הערבי: "יום העצמאות שלהם הוא יום האסון שלנו" (יום אסתקלאלהם הו יום נכבתנא). מנגד, בעיני רבים בחברה היהודית, מפעלי ההנצחה של הציבור הערבי המעלים על נס את זהותו הפלסטינית משקפים חוסר נכונות להשתלב במדינה ואף התרסה כלפי הממסד השלטוני.

שתי החברות מנציחות את הנרטיבים המקבילים שלהן במרחב גאוגרפי שלרוב אינן שותפות לו (90% מהערבים בישראל חיים ביישובים הומוגניים ורק מיעוטם בערים מעורבות). כפועל יוצא, לא נוצר ניכור עמוק מצד קבוצה אחת כלפי אתרי הנצחה המצויים במרחב הציבורי של האחרת, כפי שהתעורר למשל בארצות הברית ביחסו של הציבור האפרו-אמריקאי כלפי פסליהם של מפקדי צבא הדרום ושל מנהיגי הקונפדרציה, שמייצגים עבורו היסטוריה טראומטית. המתחים העיקריים מתגלים, כאמור, בעיקר ביישובים מעורבים שבהם החתירה לעיגון הזיכרון הפלסטיני במרחב הציבורי נתפסת על ידי הרוב היהודי כאיום, וברובה גם מסוכלת.

הסמלים הלאומיים הפלסטיניים שניטעו במרחב הציבורי הערבי בישראל אומנם מבטאים ניכור כלפי הממסד השלטוני, אולם נראה שיש בכוחם גם לרכז מתחים ביחס אליו. כך, לאורך השנים גדלה יכולתו של המיעוט הערבי בישראל לבטא את זהותו הלאומית הייחודית ואת הנרטיב שלו לגבי הסכסוך עם קבוצת הרוב, וכאמור גם לעצב את המרחב הציבורי בהתאם. דבר זה תורם במידה מסוימת לוויסות תסכולים וזעם קולקטיביים כלפי קבוצת הרוב וכלפי הממסד השלטוני.

זאת ועוד, הפלסטיניזציה הגוברת במרחב הציבורי הערבי בישראל מחלישה את תוקפה של הטענה המושמעת תדיר בשיח הפוליטי, התרבותי והציבורי בחברה הערבית ולפיה הרשויות בישראל נוקטות מדיניות אינטנסיבית של השתקה, השכחה ומחיקה של הזהות ושל הזיכרון הפלסטיניים. דרישה בולטת בעניין זה הייתה שהמדינה תתיר לציבור הערבי להקים מונומנטים לזכר הנכבה, דבר שכאמור מיושם בעשורים האחרונים. מאמצי השתקה והשכחה אכן התקיימו בעבר, והדוגמה הבולטת ביותר לכך היא האיסור על מערכת החינוך ללמד את נושא הנכבה. אולם מאמצים אלה מעולם לא היו מוחלטים ומלאים בכל תחום,⁴ ומכל מקום, עוצמתם פוחתת עם השנים.

בד בבד, הפלסטיניזציה של המרחב הציבורי הערבי בישראל מעמידה בספק את האפשרות לגבש זהות-על ישראלית קולקטיבית שתהיה משותפת ליהודים ולערבים ותכיל בקרבה סמלים, זיכרונות, נרטיבים, גיבורים, ערכים, חזון ויעדים ששתי האוכלוסיות תוכלנה לאמץ בלי למחוק או

---

⁴ במישורים הפוליטי, הספרותי והתקשורתי בחברה הערבית בישראל הדיון באירועי 1948 היה ער כבר מראשית שנות ה-50, לרבות בזיכרון היישובים שחרבו, בכמיהות השיבה של הפלסטינים ובמצוקת הפליטים.

לטשטש את הזהויות הייחודיות שלהן. לפחות כרגע ובטווח הנראה לעין, נראה שהסיכוי לכך קטן. הזיכרונות הקולקטיביים הנפרדים המתחרים אלה באלה נטועים עמוק בתודעת שני הציבורים ולא ניכרת נכונות לקדם "שכחה קיבוצית", רכיב חיוני בדרך לגיבוש זהות שתהיה חזקה יותר מהזהויות הבסיסיות הנבדלות של שני העמים. ביסוס הסדרה מדינית בהקשר הפלסטיני ועיצוב מחודש של היחסים בין הממסד השלטוני לאזרחים הערבים בתוך ישראל עשויים לאפשר לשני העמים לבחון ביתר נוחות שינוי בזיכרונותיהם הקולקטיביים, ואולי אף לפתח דיאלוג שיוביל ליצירת זיכרונות חדשים, אשר יהיו משותפים ליהודים ולערבים.

כל הזכויות שמורות למרכז משה דיין ללימודי המזרח התיכון ואפריקה באוניברסיטת תל-אביב. ניתן לעשות שימוש לא מסחרי בתכנים תוך ציון שמו של הכותב ומרכז משה דיין באוניברסיטת תל-אביב, בתוספת סימוכין וקישור למקור באתר של מרכז משה דיין, <https://dayan.org/he>.